

ТИПОЛОГІЯ НОМІНАЦІЙ ОСОБИ ПРОПОЗИЦІЙНО-ДИКТУМНОГО ТИПУ В УКРАЇНСЬКИХ СОЦІОЛЕКТАХ

У статті розглянуто типологію мотивації назв особи пропозитивно-диктумного типу в українських соціолектах. Номінативні одиниці розглядаються з позицій когнітивно-ономасіологічного аналізу.

Ключові слова: пропозитивно-диктумна мотивація, предикатно-аргументний різновид, мотиватор-предикат, модус.

The article considers the typology of motivation in person-naming acts of propositional-and-dictum type in Ukrainian sociolects. The nominative units are regarded from the standpoint of modern concepts in cognitive and onomasiological analysis.

Key words: propositional-and-dictum motivation, argument-predicate type, predicate motivator, mode.

Зачікавлення дослідників вивченням лексики на позначення особи зумовлено антропоцентричною спрямованістю сучасного мовознавства. Система сучасних українських соціолектів дає дуже цікавий матеріал для досліджень номінацій особи, оскільки насичена ними. Крім того, лексичі цих ідіомів притаманний високий ступінь емотивності в цілому і номінації особи зокрема.

Когнітивний принцип аналізу, на думку О. О. Селіванової, "дає можливість дослідження мови як конвенційної символічної системи, що фіксує результати концептуалізації й категоризації представниками певного етносу, навколишнього світу та внутрішнього рефлексивного досвіду" [8, 51]. *Предметом* дослідження у статті є пропозитивно-диктумний тип мотивації номінацій особи в українських соціолектах.

Когнітивно-ономасіологічний аналіз назв особи в соціолектах дає змогу виявити закономірності вибору мотиваційних ознак, а також встановити концептуальну структуру, яка зумовлює механізм номінації. Пропозиційно-диктумна мотивація ґрунтується на процесі внутрішнього програмування мотиваційної бази та виокремленні з неї мотиватора з диктумного компонента, що входить до складу пропозиції чи ототожнюється з нею.

Незважаючи на те, що здійснено вже значну кількість лінгвістичних досліджень пропозиції, деякі аспекти залишаються суперечливими. Це стосується як визначення самого цього поняття, так і класифікації пропозицій. Сучасні трактування пропозиції лінгвістами можемо поділити на дві групи: об'єктивістські та суб'єктивістські. Перша точка зору, поширена у лінгвістиці ХХ ст., представляє пропозицію як структуру, незалежну від свідомості людини. З поширенням когнітивної методології пов'язана друга точка зору, і ми приєднуємося до такого трактування, розуміючи під пропозицією ментальне утворення, яке існує у свідомості користувача мови.

Сучасна лінгвістика вирішує три проблеми у зв'язку з трактуванням пропозиції. Перша з них — це представлення пропозицією істинних або неістинних знань. В основі такого підходу лежить концепція схоластичної логіки, де й виникло це поняття, що розглядалося як судження [1, 23].

Друга проблема — структурування пропозиції, що передбачає альтернативний підхід до її інтерпретації: а) пропозиція містить лише диктум; б) пропозиція включає диктум і модус. Сьогодні українська лінгвістика використовує два основні підходи до розгляду сутності модусу: 1) модусна сфера виражає відношення змісту висловлювання до дійсності та оцінку цього відношення з боку мовця [4, 134]; 2) модус містить суб'єктивне, оцінне, почуття, волевиявлення [3, 117].

Базовим для нашого дослідження є розуміння модусу як змісту суб'єктивної оцінки, що виникає у результаті оцінно-емоційного сприйняття.

Третя проблема пов'язана з визначенням вербального чи невербального статусу знань, які містяться у пропозиції. Ми розуміємо

пропозицію як певну модель позамовної дійсності, що прирівнюється до предикатно-аргументної структури [2; 6; 7].

Дослідження пропозиційно-диктумної мотивації передбачає членування диктуму і встановлення реляцій між його компонентами. Конекції у рамках пропозиції здійснюються між слотами – вузлами предикатно-аргументної структури. О. О. Селіванова виокремлює в диктумі пропозиції такі слотові рівні: предикат, що позначає властивості об'єктів і відношення між ними; генералізацію, що являє собою фрейм-схему, конекції гіперонімічних слотів; кількість, що характеризує розмір, обчислювальну величину; еквонімію, що відображає когнітивні зв'язки однопорядкових гіпонімів базового рівня; якість, що вказує на характерні ознаки, властивості, риси номінативних одиниць; аргумент, що залежить від рольової структури предиката; партитив, що відображає співвідношення цілого і його частини [8, 131–140].

Пропозиційно-диктумну мотивацію назв особи у соціолектах за загальним способом найменування можна було б назвати метонімічною, оскільки у процесі творення нового слова актуалізується конекція за суміжністю між слотовою позицією твірного і новою пропозиційною позицією похідного найменування. Концептуальна метонімія дозволяє сфокусувати увагу не на схожості окремих якостей і ознак сутностей, що складають образ, а на окремому особливому аспекті образу шляхом заміщення одного поняття суміжним. Метонімія робить образ більш висвітленим, об'ємнішим. Концептуальна основа метонімії полягає у смисловій конденсації від більш конкретного, часткового значення до більш загального [5, 89]. Слід зазначити, що основу відомих регулярних метонімічних перенесень становить не перехід від прямого значення до переносного, а перехід від базової когнітивної структури до лексичного значення.

Пропозиційно-диктумна мотивація назв особи у соціолектах української мови не є однорідною і залежно від селекції того чи іншого слотового рівня має кілька типів. Так, О. О. Селіванова виділяє предикатно-аргументний, гіперонімічний і гіпонімічний (еквонімічний) різновиди предикатно-аргументної мотивації [8, 163].

Предикатно-аргументний різновид пропозиційно-диктумної мотивації ґрунтується на “селекції мотиватора із зони істинної інформації про об’єкт, яка безпосередньо набута у процесі пізнавально-практичної діяльності номінаторів і репрезентована знаками у прямих значеннях” [8, 166–167]. В основі цього різновиду мотивації лежить метонімія – механізм мови, сутність якого полягає у регулярному чи оказіональному перенесенні назви одного класу предметів або назви одного предмета на суміжний, органічно з ним пов’язаний [10, 120].

Це можуть бути перенесення за суміжністю на ґрунті процесуальних, просторових, понятійних, семантичних, ситуативних, логічних та інших відношень між найрізноманітнішими категоріями об’єктивної дійсності, зокрема між особами, діями, предметами, процесами, подіями, місцем, часом, явищами, соціальними інститутами, причиною, наслідком тощо.

Мотиватор найменування може позначати суб’єкт, предикати різних типів, об’єкт, інструментив, медіатив, локатив, темпоратив, каузатив тощо (кількість термів у концепціях різних лінгвістів коливається від 5 до 100).

У соціолектах предикатно-аргументний різновид представлений активацією **предиката** (*бовчило* „той, що весь час ляпає язиком”, *гоцаль* „молодий хлопець, що проводить час на дискотеках” < *гоцати діал.* „вибивати; сильно стукати” [ЕСУМ 1, 577]); **об’єкта** (*металіст* „крадій або контрабандист кольорових металів”, *ведмежатник* „зламник сейфів” (об’єктом дії виступає *ведмідь* „сейф” [9, 78]); **локатива** – просторового компонента (*нетя* „учень професійно-технічного училища”, *фіалка* „студентка філологічного факультету”); **якості** (*дихляк* „худа людина”, *стильняк* „модно, гарно вдягнений чоловік”), а також конекцією слотів предиката і якості (*крутишка* „успішна, впевнена, модно вдягнена дівчина”, *лисобрей* „лиса людина”), предиката й об’єкта дії (*кайфолом* „той, хто псує задоволення”, *кнопконатискач* „депутат Верховної Ради України”).

Номінації особи в українських соціолектах переважно мотиваційно прозорі, проте є й винятки. Так, у номінації *крутишка* „успішна, впевнена, модно вдягнена дівчина” можлива як мотива-

ція прикметником *крутий(а)* „багатий, респектабельний, процвітаючий; оригінальний; про людину, яка досягла висот у певній сфері діяльності”, так і (що видається менш вірогідним) дієсловом *крутитися* „постійно займатися різними справами, клопотатися чимось, шукаючи виходу з біди, труднощів”. Мотиватори номінацій особи в українському сленгу є індикаторами особливостей мовлення людини; її зовнішніх ознак та фізичних якостей; особливості її поведінки (в т.ч. шкідливих звичок – вживання спиртного та наркотиків, девіантної сексуальної поведінки, розладу інтелекту); приналежності людини до певної соціальної групи чи її роду занять.

Значну групу мотиваторів становлять слова, що позначають *особливості мовлення людини*. Від них утворено назви, що вказують на надмірну балакучість людини (*балабон* „коментатор”, *бовчило* „той, що весь час ляпає язиком” < *бовкати* „говорити, не обдумавши, навмання”, *торохтілка* „балакуча жінка” < *торохтіти* „голосно й швидко, іноді безладно говорити, розмовляти, базікати”, *тринділо* „балакун” < *триндіти* „багато говорити”). А є лексеми, що позначають людину, яка своєю балакучістю набридає, заважає, викликає дискомфорт: *грузило* „людина, яка веде беззмістовні розмови, втомлює балаканиною” < *грузити* „вести порожні, беззмістовні розмови”, *нитик* „той, що увесь час ние” < *нити* „набридливо скаржитись на кого-, що-небудь, виражати своє незадоволення з приводу чогось”, *нудик* „набридлива людина” < *нудити* „набридливо скаржитися, нарікати, скиглити”. Негативну уцінку містить і слово *певун* „той, хто набридає постійним і неякісним співом”, запозичене з російської мови. Лише в одному випадку ономасіологічна ознака відбиває щось позитивне – сміх: *хихотушка* „дівчина, яка любить посміятися”.

Іншу групу становлять предикати-мотиватори, що позначають *зовнішні ознаки та фізичні характеристики особи*. Від них утворено слова, що вказують на неохайний вигляд (*чуха*, *чушка*), а також на відмінну фізичну форму, статуру (*бузівок*, *качок*, *громила*). Слово *качок*, утворене від предиката *качатися* „нарощувати м’язи, виконуючи фізичні вправи”, використовується на позначення здорової, дужої людини. *Громила* „дужий, сильний, той, хто громить

що-небудь”, використовується на позначення людини великої фізичної сили. Ця лексема утворена від *громити* „бити, руйнувати”. *Бузівок* „великий, сильний”, походить від *бузити* „влаштовувати бійку, конфлікт”. Пор. однак *бузівок* „однорічне теля” [СУМ 1, 250].

Значну групу складають предикати-мотиватори, які відбивають різні *особливості поведінки людей*. Утворені від них лексеми за значенням також досить різноманітні. Цікаво, що в загальнонародній мові воно є позитивно оцінним („тот, хто багато поет, любить петь”, пор. також укр. *розм. співун* „людина, яка вміє і любить співати, багато співає”) а в жаргоні та розмовному мовленні набуває негативної оцінки. Зрідка ономасіологічна ознака відбиває щось позитивне – сміх: *хихотушка* „дівчина, яка любить посміятися”.

Низка номінацій особи пов’язана з предикатами-мотиваторами, що стосуються *відпочинку та розваг*. Хоч ці назви й нечисленні, але вони досить яскраво відбивають спосіб відпочинку багатьох людей, особливо молоді: *оторва* „дівчина-підліток з некерованою поведінкою”, пор. *відірватися* „отримати задоволення від чогось, приємно провести час” [КТЖЛ, 70], і *друга* „постійна відвідувачка дискотек” < *дригати* „робити різкі уривчасті рухи, перев. ногами (про людей), лапами (про тварин)” [СУМ 2, 412].

Виокремлюються номінації осіб і за іншими поведінковими ознаками, пов’язаними з виконанням певних дій. Причому слова цієї групи можуть бути як нейтральними чи навіть позитивно оцінними (*заводи́ла* „організатор” < *заводити* „починати щось, затівати”; *приколі́ст* „жартівник” < *приколюватися* „сміятися з когось або чогось”), так і негативно оцінними. До останніх належать номінації осіб, вчинки яких несхвально сприймаються суспільством: *пресови́щик* „той, хто пресує за завданням адміністрації” < *пресувати* „здійснювати тиск (психологічний, моральний)”; *стукач* „донощик” < *стукати* „доносити, нашіптувати, доповідати”. Цікаво, що у слова *дари́ло* „щедра людина” мотиватор *дарити* „передавати що-небудь у власність як подарунок” [СУМ 2, 213] є скоріше позитивно оцінним чи принаймні нейтральним. А от похідна від нього номінація особи містить досить виразний присмак негативної

характеристики: *дарило* – це той, хто надмірно, непродумано щедро порядкує своїм майном.

Окрему групу складають предикати-мотиватори, які вказують на *назви осіб за родом занять / професією*: *ломщик* „той, хто обманує при обміні грошей, недодаючи кілька купюр”, *лабух* „музикант, який заробляє на життя грою в ресторанах” (мотиватором є дієслово *лабати* „грати на музичному інструменті” [9, 198]). Сюди ж можна віднести й назви осіб, що позначають представників маргінальних прошарків суспільства: *ильондра* „дівчина, жінка легкої поведінки” < *ильондрати* „займатися проституцією”; *шмига* „повія, що віддається у парку” < *шмигати* „чатувати, очікувати”; *аскач* „жебрак, прохач” < англ. *ask* „просити”, яке має знайому мовцям внутрішню форму; носії соціолектів, особливо молодіжних субмов, зазвичай добре знають зміст конкретних англійських прототипів, від яких утворюють лексеми подібного типу. Є й мотиватори, що використовуються для творення назв осіб, які тяжко та багато працюють: *робло* „робітник, трудяга” < *робити* „займатися якою-небудь, перев. фізичною, працею; працювати” [СУМ 8, 584], *пахар* „трудяга, робітник” < *пахати* „тяжко працювати”. Однак у слова *батрак* „людина, яка тяжко працює” мотиватором є не дієслово, а іменник *батрак* „бідний селянин-наймит”.

У деяких номінаціях особи предикати-мотиватори пов’язані з особливостями *психічних відхилень, психічною ненормальністю*. Зокрема: *припарений / припарок* „психічно ненормальна людина” [КТЖЛ, 221], *тупило* „дурень, ідіот” < *тупити* „не розуміти чогось” < *тупий* „нерозумний”, *відморожений* „дивний, ненормальний” та похідне від нього *відморозок* 1) „емоційно та інтелектуально недалека людина, часто агресивна”, 2) „людина, позбавлена моральних принципів” і, нарешті, 3) „член угруповання рекетирів, який бере участь у бойових операціях” [КТЖЛ, 71–72]. На прикладі останнього слова добре видно семантичний розвиток жаргонізму: від значення 1 походять значення 2 та 3. Цікаво, що ідея психічної неадекватності пов’язується з ідеєю граничних температурних показників – гарячого та дуже холодного (*припарений* < *припарити*, *відморожений* < *відморозити*). Чимало назв, предикати-мо-

тиватори яких стосуються шкідливих звичок (алкоголізму, наркозалежності): *бухар* „алкоголік” < *бухати* „пити алкогольні напої” [КТЖЛ, 61], *ширко* „наркоман” < *ширятися* „уводити собі наркотики унутрішньовенно” [КТЖЛ, 301], *нюхач* „токсикоман” < *нюхати*, *торчок* „наркоман”, пор. рос. *торчатъ* „находиться в состоянии алкогольного опьянения”, „испытывать состояние наркотической эйфории” [МС, 701].

Аналіз предикатно-аргументного різновиду пропозитивно-диктумної мотивації виявляє універсальний механізм утворення різноманітних ономасіологічних категорій. У назвах, які реалізують ономасіологічну категорію носія агентивного відношення до об’єкта дії, мотиватором виступає власне об’єкт дії. Такі номінації можуть вказувати на особливості поведінки (*халявник* „людина, яка безкоштовно користується чим-небудь” < *халява* „отримання чого-небудь за чужий рахунок, безкоштовно” [КТЖЛ, 278]), шкідливі звички (*бормотолог* „алкоголік” < *бормотуха* „дешеве вино сумнівної якості” [9, 55]) та ін.

Проаналізувавши назви, які реалізують ономасіологічну категорію носія агентивного відношення до об’єкта праці, бачимо, що вони висвічують конекції зі слотами предиката й об’єкта дії, тобто їх мотивуючою базою є конекції предиката фізичної діяльності й об’єкта: *кнопконатискач* „депутат Верховної Ради України”, *макодзьоб* „наркоман”, *спиртометр* „алкоголік”, *трипереносець* „людина, хвора на трипер”.

Функція локатива у найменуваннях осіб у соціолектах позначає їхнє місце перебування, проживання, навчання, роботи тощо: *бурсак* „студент, учень (найчастіше ПТУ)” < *бурса* „ірон. будь-який навчальний заклад” [9, 55], *гуманойд* „студент гуманітарного факультету”, згадані вище *петя* та *фіалка*. Як бачимо, в цих словах використано традиційний для сленгової лексики принцип мовної гри, жартівливого зближення зі співзвучними словами мови.

До групи слів, де мотиватором виступає слот якості, належать *дихляк* і *стильняк*, до лексем, утворених на мотиваційній базі конекції слота якості з предикатом, – *лисобрей*. Категорійний різновид пропозитивно-диктумної мотивації передбачає дублювання

когнітивної позиції мотиватора при транспозиційній похідності. Метонімічний характер категоризації виявляється у перенесенні ономасіологічних частиномовних категорій на найвищому рівні концептуалізації.

Певна частина сленгових іменувань особи виникла внаслідок субстантивзації прикметників та дієприкметників, наприклад, *блакитний* „гомосексуаліст”, *рожева* „лесбіянка”, *бритий* „скінхед”, *заколотий* „закінчений наркоман”, *бемкнутий* „психопат”.

Одним із намірів мовця – користувача соціолекту є влучність, точність та різноплановість характеристики людини при її номінації. Реалізації цієї мети допомагає в т.ч. і пропозитивно-диктумна мотивація назв осіб в українських соціолектах. Особливо продуктивним є предикатно-аргументний різновид, де мотиватором виступає предикат, а також його конекції з іншими слотами.

Література

1. Арутюнова Н. Д. Понятие пропозиции в логике и лингвистике / Н. Д. Арутюнова // Известия АН СССР. Сер. литературы и языка. – 1976. – Т. 35. – № 1. – С. 20–32.
2. Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл. Логико-семантические проблемы / Н. Д. Арутюнова. – М. : Наука, 1976. – 383 с.
3. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис / І. Р. Вихованець. – К. : Вид-во Київського ун-ту, 1993. – 368 с.
4. Ганич Д. І. Словник лінгвістичних термінів / Д. І. Ганич, І. С. Олійник. – К. : Вища школа, 1985. – 360 с.
5. Кубрякова Е. С. Глаголы действия через их когнитивные характеристики // Логический анализ языка. Модели действия / Е. С. Кубрякова. – М. : Наука, 1992. – С. 84–90.
6. Новое в зарубежной лингвистике. Когнитивные аспекты языка. – М. : Прогресс, 1989. – Вып. 23. – 420 с.
7. Панкрац Ю. Г. Пропозициональные структуры и их роль в формировании языковых единиц разных уровней / Ю. Г. Панкрац. – Минск – М. : МГПИИЯ, 1992. – 112 с.
8. Селиванова Е. А. Когнитивная ономаσιология (монография) / Е. А. Селиванова. – К. : Изд-во украинского фитосоциологического центра, 2000. – 248 с.

9. Ставицька Леся. Український жаргон. Словник / Леся Ставицька. – К. : Критика, 2005. – 496 с.
10. Сучасна українська літературна мова: Підручник / за ред. М. Я. Плющ. – К. : Вища школа, 1994. – 414 с.

Список скорочених назв джерел

1. ЕСУМ – Етимологічний словник української мови / Гол. ред. О. С. Мельничук : У 7 т. – К. : Наук. думка, 1982. – Т. 1. – 632 с.
2. КТЖЛ – Ставицька Леся. Короткий словник жаргонної лексики української мови / Леся Ставицька. – К. : Критика, 2003. – 336 с.
3. МС – Никитина Т. Г. Молодёжный сленг: толковый словарь / Т. Г. Никитина. – М. : ООО „Издательство Астрель”: ООО „Издательство АСТ”, 2003. – 912 с.
4. СУМ – Словник української мови : в 11 т. / голов. ред. І. К. Білодід [та ін.]; АН УРСР; Інститут мовознавства. – К. : Наук. думка, 1970–1980.